УДК 82.091

Д.М. Абдуллина

АҺ, ТУГАН КАУМЕМ ГАЗИЗ...
(Татар әдәбияты классигы Дәрдемәнднең тууына 165 ел тулу уңаеннан)

В статье представлен обзор жизни и деятельности классика татарской литературы, издателя, крупного промышленника, мецената, общественного деятеля Дэрдменда (Закира Рамиева). Определено его место в татарской культурной жизни начала XX века, проанализированы основные мотивы и особенности его творчества.

Статья посвящена 165-летию со дня рождения Дардменда.

Ключевые слова: Дэрдменд, поэзия, татарская литература, татарские издатели начала XX века.

The article presents an overview of the life and activities of the classic Tatar literature, publisher, major industrialist, philanthropist, public figure Dardemend (Zakir Ramiev). His place in the Tatar cultural life of the early XX century is determined,the main motives and features of his work are analyzed.

The article is dedicated to the 165th anniversary of Dardemend's birth.

Keywords: Dardmend, poetry, тatar literature, тatar publishers of the early XX century.

Халкыбызның үткәне, бүгенгесе турында фикер йөрткәндә, аның күп гасырлар дәвамында Россия һәм гомумкешелек тарихында зур әһәмияткә ия булган вакыйгаларда хәлиткеч роль уйнавы күңелләрдә горурлык хисе дә уята, уйландыра да. Милләтебезнең асылын, дәрәҗәсен, зыялылыгын, иманын, үз кыйбласын саклап, киләчәккә атлавында рухына «мөкаддәс кан, изге сөт» белән милләтпәрвәрлек салынган фидакяр затлар зур ышаныч, терәк булган һәм алга таба да ул шулай булачак. Һәр заман үз югарылыгында олуг шәхесләрне тудыра. Кайчандыр Колшәрифләре, Сөембикәләре булса, аларны Курсави, Бубилар, Насыйри, Тукай, Дәрдемәнд, җәлилчеләр алыштырган. Татар халкы үзенең данын күтәргән, рухын баеткан, мәдәни үсешенә юнәлеш биргән абруйлы затларыбызның һәрберсен зур хөрмәт белән хәтерендә саклый.

Шундый олы шәхесләрнең берсе – классик шагыйрь, нашир, җәмәгать эшлеклесе, эре сәнәгатьче, химаяче Мөхәммәтзакир Мөхәммәтсадыйк улы Рәмиев – Дәрдемәнд.

XX гасыр башы татар тормышына һәрьяклап йогынты ясаган, белеме, дөньяга карашы, матди мөмкинлекләре ягыннан да, әдәби таланты белән дә аерылып торган зыялы зат ул. Бу шәхескә язмыш мөмкинлекләрне дә, иҗат куәсен дә кызганмый, әмма алардан куллану вакытын гына чикли.

Закир Рәмиев 1859 елның 23 ноябрендә Оренбург губернасы Эстәрлетамак өязе Җиргән авылында сәүдәгәр гаиләсендә дөньяга килә. Атасы Мөхәммәтсадыйк Габделкәрим улы бик булдыклы кеше була, сәүдә эшләре белән ике йөзешәр чакрым араларны әйләнә. Шул сәфәрләренең берсендә, ярминкәгә барганнан соң, ул Эстәрлетамактан өч йөз чакрым чамасы ераклыктагы Юлык авылында бөтенләй төпләнеп калырга уйлый. Закирга өч яшьләр булганда, алар гаиләләре белән шунда килеп урнашалар. Кечерәк сабын заводы сатып алалар һәм тире-күн эшкәртү эшен дә җайлап җибәрәләр. 1869 елда Мөхәммәтсадыйк Юлыктан сиксән чакрымнар ераклыкта урнашкан Ишбирде авылыннан беренче алтын приискасын сатып алуга ирешә. Эшләре киңәеп киткәч, 1871 елдан Закирны да милек хуҗасы буларак терки, ягъни берничә прииска улының милке булып санала. 1892 елда вафаты алдыннан Мөхәммәтсадыйк ага улларына ике дистәдән артык алтын приискасын мираска калдыра. Ике бертуган Шакир (1857–1912) белән Закир бу эшне лаеклы дәвам итүчеләрдән булалар. Тарихи-рәсми чыганаклардан күренгәнчә, 1902–1904 елларда, эш туктатылганнарын (аларның саны 42) һәм кем беләндер уртак милектә булганнарын да (мондыйлары 12) кертеп исәпләгәндә, Рәмиевләр приискаларының саны 91 гә җитә. Октябрь инкыйлабыннан соң Закир Рәмиев тулысынча җиһазландырылган кырыктан артык алтын шахтасын Совет хөкүмәтенә тапшыра.

Шагыйрьнең әнисе Хәнифә – шул ук Эстәрлетамак өязе Яуш авылы морзасы (нәселләре элек-электән рус мәктәбе тәрбиясе дә алган) Алмакай (Әлмөхәммәт) Дашков кызы.

Закирга тәүге тапкыр сабак биреп, русча һәм татарча укый-язарга өйрәтүче кеше әнисе була. Соңрак ул Орск өязе Тәмәч (Темәс атамасы да кулланыла) авылы учителеннән хосусый дәресләр ала, Юлык башлангыч мәктәбен тәмамлый һәм ике кыш, абыйсы Шакир белән, Орск шәһәрендә, аннары Муллакай мәдрәсәсендә укый. Мәдрәсәне тәмамлаганнан соң, алар Орскида яши. Закир 1880 елда, белемен тирәнәйтү теләге белән, Төркиягә китә, ике елга якын шунда яшәп, 1881 елда кабат Орскига әйләнеп кайта.

Төркиядә аерым уку йортына кереп укымый, Истанбул шәһәрендә урнашып, үзлегеннән төрек телен, әдәбиятын өйрәнә, ирекле рәвештә аерым укытучылардан хосусый дәресләр ала, төрек мәдәнияте, шагыйрьләре һәм язучылары белән таныша, типография эше белән кызыксына.

Фатих Кәрими Закирның төрекчә, гарәпчә, фарсыча, русча камил үк белгәнен, соңыннан да бу телләрдә язылган әдәбият һәм вакытлы матбугат белән танышып баруын, Шәрык һәм Гареб дөньясының күренекле әдипләре, фәлсәфәчеләренең хезмәтләрен укыганлыгын яза [Кәрими, 1929, б. 9–10].

Истанбулдан кайткач, ул Орскида төпләнә, сәүдә эшләре белән шөгыльләнә, җәй айларын алтын приискаларында уздыра. 1882 елда Орскиның зур сәүдәгәрләреннән саналган Мостафа Муса улы Борна-

евның Мәхүбҗамал исемле кызына өйләнә. Ике-өч елдан яшь гаилә Оренбургка килеп төпләнә һәм утыз биш ел шушы шәһәрдә яши. Аларның өч кызы, биш улы булып, шуларның берсе – Фоад исемлесе яшьли дөнья куя. Закир Рәмиевнең бу йортында заманының күренекле шәхесләре Р. Фәхреддинов, Ш. Камал, Г. Кәримов, Ф. Кәрими, Г. Камал, Н. Думави, Г. Ибраһимов, бертуган Максудилар (Садри Максуди Закир белән бертуган Шакирның кызы Камиләгә өйләнә), Х. Акчурин, Й. Акчурин, З. Вәлиди, Б. Баттал мәҗлестәш булган. Бу җыелуларда үз чорының иҗтимагый-сәяси вакыйгалары да, әдәбият һәм мәдәнияткә кагылышлы мәсьәләләр дә аңгәмә үзәгендә булган дип фаразлый алабыз.

Бертуган Рәмиевләрнең иң мул табыш биргән приискалары булып хәзерге Чиләбе өлкәсе Нагайбәк районы Балкан авылы тирәсендәгеләре санала. Балкан авылына нигез салучылар да – алар. Биредә Рәмиевләр алтын чыгару эшенә күңел биреп, зурлап керешәләр. Үзән инешен буып, өч ясалма күл булдыралар, чит илдән, электр тогы алу өчен, локомобильләр, махсус җиһазлар кайтартып, артезиан коелары казыталар, Балкан авылындагы кое авыл халкына озак еллар хезмәт итә.

Уникe яшеннән милекче саналган Закир приискалар хуҗасы, эшмәкәр булып кына яшәми, татар милли тормышында күренекле фигураларның берсенә әверелә. Оренбургта яшәгән елларда, халык вәкиле буларак, берничә тапкыр шәһәр Думасына сайлана. Оренбург һәм Орскида оешкан берничә хәйрия җәмгыятендә әгъза булудан тыш, «Хөсәения» мәдрәсәсе оешкан елдан ук аның да Тышкы иганәчеләр һәм идарәчеләр әгъзасы була, үз исәбенә чит илдә берничә шәкерт укыта, татар мәктәп һәм мәдрәсәләрен дәреслекләр белән тәэмин итәргә булыша. «Оренбург мөселман шәкертләренә ярдәм итү җәмгыяте» рәисе итеп билгеләнә. «Иттифак әл-мөслимин» партиясен оештыру корылтайларында катнаша, анда милләтләрнең тигез хокуклылыгын, мәдәни үзбилгеләнү мөмкинлеген яклаган Кадетлар партиясенә язылa. Беренче дәүләт думасында да ул депутат буларак үз диндәшләренең таләпләрен якларга тиеш була, әмма Дума патша фәрманы белән таратыла.

1917 елның Февраль вакыйгаларыннан соң күтәрелеш кичергән милли хәрәкәткә дә Дәрдемәнд бик теләп кушыла. Июнь аенда Казанда узган Бөтенроссия мөселманнары корылтаенда Вакытлы Милли идарәнең Малия нәзарәтенә (Финанс күзәтчелегенә) әгъза итеп сайлана.

1919 ел башында Казанда үткәрелгән татар язучылары эшен камилләштерүгә багышланган бөтенроссия күләмендәге конференция эшендә катнаша.

Рәмиевләрнең гомум милләт файдасына эшләгән иң изге эшләренең тагын берсе – наширлек хезмәте. Бертуган Шакир һәм Закир үз телебездә вакытлы матбугат органы булдыру өчен озак вакытлар тырышлык куялар. Закир Төркиядә яшәгәндә үк бу өлкә белән ныклап кызыксына, Петербургта булып, хөкүмәттән бу эш өчен рөхсәт

алырга йөргән вакытта да алар типография эшенең үзенчәлекләрен өйрәнәләр. Оренбургта төпләнеп, китап басу эшенә керешергә теләк белдергән Бөгелмә өязе ахуны Гыйльман Кәримовка (Ф. Кәриминең әтисе) ярдәм кулы сузучы да, Бакчасарайда И. Гаспралы нигезләгән «Тәрҗеман» газетасының иганәчәсе дә Рәмиевләр була.

1982 елда татар матбугатын булдыру турында зур сөйләшү оештыруга өметләнеп, И. Гаспралы Казанга килә. Монда аны, зур бер бинаны үз акчаларына арендага алып, бертуган Рәмиевләр каршылый. Әмма казанлылар белән эшлекле очрашуга килүче булмый, алар бу кичне үзара сөйләшеп үткәрәләр [Хәмидуллин, 2009, б. 67].

Үзләренең матбугат органын ачуга алар, әлбәттә, соңрак, 1905 ел революциясе китергән мөмкинлекләр аша гына ирешәләр. Алар бастырган «Вакыт» милли-либераль газетасы 1906 елның 21 февраленнән башлап 1918 елның 26 гыйнварына кадәр (барлыгы 2309 сан) чыга. 1907 елдан алар «Шура» журналын чыгару эшенә алыналар. Айга ике мәртәбә, һәр саны 36 битле зур форматта, рәсемнәр белән дә бизәлгән бу журнал 1908 елның гыйнварыннан 1918 елның башына кадәр нәшер ителә (барлыгы 240 сан). Наширләре Мөхәммәтшакир һәм Мөхәммәтзакир Рәмиевләр дип күрсәтелсә дә, 1906 елның октябреннән «Вакыт» газетасында мөхәррир урынбасары булган Ризаэддин Фәхреддин, журнал басыла башлауга, мөхәррирлек эшенә билгеләнә. Әлеге газета һәм журнал 1909 елга кадәр Рәмиевләр тырышлыгы белән булдырылган «Кәримев, Хөсәенев вә шөркиясе» матбагасында басыла. Әмма бу матбугат органының сыйфатсыз чимал белән табышлырак эшләргә омтылуы, наширлек эшеннән табыш алуны һич тә максат итмәгән, милләтне рухи азыкландыруны гына күздә тоткан Рәмиевләрне һич тә канәгатьләндерми. 1909 елда алар үзләре «Вакыт» матбагасы ачып җибәрәләр һәм аның югары зәвык белән эшләвен тәэмин итү өчен көчләрен дә, байлыкларын да кызганмыйлар. Шул чорда «Шура» журналында эшләгән З. Бәшири үзенең истәлекләрендә болай дип яза: «Закир Рәмиев газета белән журналның техника ягыннан матур булып чыгуына шулкадәр нык әһәмият бирә иде, хәтта машинадан өч тапкыр үткән хәрефләрне яңадан керттерми, алар белән әйбер бастырмый иде» [Бәшири, 2002, б. 140]. Әмма ул бу эш өчен җаваплы кешеләргә тулысынча ышана, беркайчан да аларны борчып, басылган яки басылачак нәрсәләрне тикшереп йөрми, үзенең шигырьләрен дә «Ярарлык дип тапсагыз, журналга кертерсез» [Бәшири, 2002, б. 144], дип кенә бирә торган була.

Егерме биш ел таныш булып, озак еллар нәшриятта эшләгән Ф. Кәрими дә Рәмиевләрнең мөхәррирләргә тулы хокук бирүләрен дәлилләп: «“Вакыт”та хатыннарга хокук бирү тиешлек, мәдрәсәләр ислахы, татар театрын күтәреп язу шикелле нәрсәләр басылып чыкканда, муллалар вә мөтәгассыйб байлар тарафыннан наширләренә күп игътизарлар, һөҗүмнәр булса да, алар мондый турыларда гәзитәгә тәэсир итәргә тырышмыйлар, һичбер сүз әйтмиләр иде» [Кәрими, 1929, б. 10], дип яза.

Бу матбугат органнарында шул чорның танылган каләм ияләре Б. Шәрәф, Г. Баттал, Җ. Вәлиди, К. Бәкер, Ш. Камал эшли. Г. Ибраһимов, Г. Тукай, М. Гафури, Н. Думави, С. Сөнчәләй, Я. Биги, З. Вәлиди, Һ. Атласи, Г. Гафуров-Чыгтай һ. б. әдипләребез, үзләренең иҗат җимешләрен халыкка җиткерәләр. Гомумән, газета-журналда язышкан авторларның географик яктан да, сыйнфый яктан да гаять киң булуы мәгълүм. Анда галим, табиб, философ, имам, шәкерт, мөгаллим-мөгаллимә, балалар да катнашкан. Хатлар, мәкаләләр Казан, Мәскәү, Уфа, Санкт-Петербург, Ташкент, Себер, Ерак Көнчыгыш, Каһирә, Истанбул, Бәйрут, Париж, Мәдинәдән килгән. Шуның белән бу газета-журналлар татар матбугаты һәм әдәбияты үсешенә үзләреннән зур өлеш кертсәләр, икенче яктан, төрки-татар дөньясын мәдәният белән сугаручы мул сулы елга вазифасын үтиләр. «Вакыт», «Шура»ны татар һәм башкортлар гына түгел, башка төрки халыклар да бик яратып укый.

«Шура» битләрендә төрек, казакъ, азәрбайҗан, үзбәк, уйгур һ. б. төрки халык вәкилләренең 150 дән артык исемдә мәкалә һәм язмалары басылып чыккан [Мәрданов, 2002, б. 160].

Рәмиевләрнең «Вакыт» нәшриятында Р. Фәхреддин, Ш. Камал, Г. Ибраһимов, Ш. Мөхәммәдьяров, Г. Баттал, Җ. Вәлиди, Г. Сәгъдиләрнең әдәби әсәрләре һәм фәнни хезмәтләре басыла. Үз басмаханәсе булган Ф. Кәриминең кайбер хезмәтләре дә монда дөнья күрә.

«Шура» журналының еллык төпләмәләре хәзерге вакытта Казан, Санкт-Петербург, Мәскәү, Уфа, Ташкет, Алматы һәм Нью-Йорк шәһәрләре һәм Төркия китапханәләрендә, Хельсинки университетында саклана.

1912 елда, абыйсы Шакир Рәмиевнең вафатыннан соң, бөтен милеккә хуҗа булып калган Закир Рәмиев, 1917 елгы Октябрь революциясе тудырган кануннар буенча, барлык мөлкәтен яңа дәүләт карамагына тапшыра. Аның шәхси нәшрияты да 1917 елның көзеннән «Яңа вакыт» дип исемләнә, ә 1918 елның февраль урталарында Дәрдемәнд аны да совет хөкүмәте вәкилләренә бирә.

XX гасыр башында татар иҗтимагый тормышының үзәгендә торган, «Россиянең алтын корольләре» исемен йөрткән, тулы, түгәрәк гаилә бәхетендә яшәгән Закир Рәмиев үзенә һич тә туры килмәстәй күренгән «зарлы», «кайгылы» мәгънәсенә ия тәхәллүс алган бөек шагыйрь Дәрдемәнд буларак та танылa. Каршылыкның асылы нидә, әллә ул каршылык түгел, ә үзе бер бөтенлекме? Иҗаты аның тормышны бик нечкә һәм тирән хисләр аша кичерүче, акыл белән, фәлсәфи югарылыкта бәяләүче шагыйрь икәнлеген дәлилли. Бу шагыйрь шәхесе һәм иҗатының бөтенлеген дә раслый.

Дәрдемәнд – үз чорында иҗат иткән әдипләрдән әсәрләренең идея-тематик эчтәлеге, теле белән дә аерылып тора. Ул бөтен асылы белән милләтпәрвәр шәхес булса да, иҗатында инкыйраздан сакланырга, Европа мәдәниятенә йөз белән борылырга өндәгән мәгърифәтчел-дидактизмга юнәлеш тотмый. Шулай да Дәрдемәнд үз заманының

иҗтимагый-сәяси вакыйгаларыннан, халык рухыннан читләшми. Бердән, бу шагыйрьнең үз чорындагы вакыйгаларга гомумяшәеш кануннары, җиһан югарылыгыннан торып бәя бирергә омтылуыннан булса, икенчедән, иҗтимагый-социаль хәле, белеме, мәдәниятлелек һәм мәгълүматлылык дәрәҗәсеннән дә килә. «Аның шигырьләре хистән бигрәк фикер тирәнлеге эченә чумып, озак төшенүнең җимеше булдылар. Ул әүвәл хис итмәде, төшенде: төшенгәнен хискә әйләндерде» [Сәгъди, 2002, б. 149]. Бу рәвешле эш йөртү аның шигърияттен фәлсәфә, тарих тәҗрибәсе белән баета, әмма моңа карап һич тә сәнгати югарылыгына, нәзәкатьлелегенә хилафлык китерми.

1902–1903 елларда «Тәрҗеман» газетасында басылган берничә шигыре бик үк отышлы булмаса да, 1906 елда «Казан мөхбире»ендә басылган «Каләмгә хитаб» әсәре белән ул җәмәгатьчелекнең игътибарын үзенә җәлеп итә. Шуннан башлап аның шигырьләре «Казан мөхбире», «Вакыт» һәм «Шура» битләрендә еш күренә. Башта шигырьләрен «Р», «Д» имзасы белән бастыра, алга таба ул үзен «Дәрдемәнд» дип яза. Әмма укучыларны да, тәнкыйтьчеләрне дә аның шигырьләренең үзенчәлеге, тематик киңлеге, фәлсәфи тирәнлеге, сәнгати камиллеге үзенә тарта.

1908–1910 елларда «Шура» журналының һәр санында диярлек Дәрдемәнд шигырьләре басыла. «Кораб», «Без», «Хәят», «Бүзләрем мана алмадым» кебек фәлсәфи шигырьләре янында «И мөхәррир», «Хикәяи гыйшык», «Игътизар», «Бәллү» «Школьникка» кебекләре шагыйрь иҗатының идея-тематик яктан киңлеген, шигъри талантын дәлилләп тора.

Гасыр башында ил күләмендә барган үзгәрешләр нәтиҗәсендә, татар матбугаты өчен туган иркенлекләрдән файдаланып калуны күздә тотып, шагыйрьләребез каләм образын символлаштырып, аны халыкны үз янына туплап, кайгы-шатлыгын уртаклашып, яңалыкка, көрәшкә әйдәп торучы рәвешендә гәүдәләндерсәләр, Дәрдемәнд каләменә үз заманының вакыйгаларын киң тарихи яссылыкта ачу бурычын йөкли. Аяк астыбыз кан, күз яше, кыерсытылганнар зары, билгесез корбаннар белән тулганлыгын, дәүләтебезне саклап шәһит киткән бабаларыбыз кабере, аталар рухы алдында бурычыбыз түләнмәгәнлеген искәртә ул.

Каләм! Калбеңдә ни сер бар гаян ит,
Килеп кичмешләр әхвален бәян ит!
…………………………………………
Бабалар кабере янында күңел зар,
Аталар рухының армандасы бар…
Кара туфрак тулы мазлум нидасы,
Алар кемдер? Алар кемнәр фидасы? («Каләмгә хитаб», 1906) –

дип, Дәрдемәнд ил күгендә куерган вакыйгаларны гомум вакыт агышына бәйләп, фәлсәфи югарылыктан, салкын акыл белән бәяләп әдәбият мәйданына аяк басты һәм ил эчендә искән җилләргә һәрвакыт

игътибарлы булып, аңа үз бәясен бирә килде. Милли горурлыкны, гаделлекне яклау юлында «каләм – тел зөлфикаре»нең көченә зур ышаныч баглап эш итте. Шагыйрьлек вазифасын халык хәтерен яңартуда, нәфислек, мәхәббәт җырчысы булуда күрде.

Дәрдемәнд шигъриятендәге күңел төшенкелеген һич тә берьяклы гына, буржуазия сыйныфының инкыйлабны кабул итмәве яки «җиһан туен иткәндә, урыны үлекләр аймагында» булачагын төшенүдән генә дип аңларга ярамый. Дөрес, мәсьәләнең бу ягы да аерым игътибар сорый.

Ул үз чорының вакыйгаларыннан тәэсирләнеп яши, язарына азыкны да шуннан ала. Кайвакыт һәркемгә мәгълүм олы фәлсәфә артына аерым вакыйга, лирик геройның күңел сызлануы, ә кайберләрендә шәхси фаҗигасы өретелгәнлеге сизелә. «Без» шигырендә гасырлар, еллар дәвамында яшәп, инде эзсез юк булган мәшһүр ил-дәүләтләр, бөек затлар язмышын фәлсәфи югарылыктан карап табигыйлек, гадәтилек буларак бәян итә. Шигырьдәге «Дәрийг, мәхзүн күңел, без дә бетәбез!!!» дигән юллар укучыны абстрактлыктан арындыра, һәркемне үз тормышы, кылган һәм кылачак гамәлләре, яшәү мәгънәсе турында уйланырга мәҗбүр итә.

Шагыйрь үзе дә үткән гомер, кичкән яшьлек турында уйлана, кеше гомеренең вакытлы гына булуын да һәрвакыт күңелендә тота. Вакыт-вакыт дөнья фанилыгы, гомер кыскалыгы, яшәеш кануннарының бик тә кырыс булуы аркасында, тормыш рәхәте бик чикләнгән булудан зарлана.

Әмма дөнья фанилыгы Дәрдемәнд өчен һич тә тулаем пессимистик хисләргә сәбәп түгел, ул аның табигыйлеген, кичектергесезлеген аңлый, шуңа да фаҗигалылык күрми. Киресенчә, гомер бик кыска, яшәү – бәхет, дигән нәтиҗә сизелеп тора.

Кеше гомерендәге үзгәрешләр, килеп-киткән байлык, дәрәҗәләр уфтануга сәбәп түгел, бары мәгънәле, матур итеп яши белергә кирәк. Менә шулар аша Дәрдемәнд яшәеш принципларын, тормыш кануннарын билгели: ата-анага мәрхәмәт кыл, изгелек үзе балаларыңнан кайтыр («Нәсыйхәт»), югарыга таш атма, сине кирәксенмәгәннәр арасына үзеңне мәҗбүриләмә («Беренче апрельдә зыярәт портретын җибәргән дустыма»), тормыш каккан дулкында йомычка булма, дөньяны үз кулыңда тотарга тырыш (Нәсыйхәт»), алга карап эш йөрт («Багып алдыңны күр…»), беркемне дә рәнҗетмә, ятимнәр күңелен кырма, бил алышсаң, үз тиңең белән алыш («Зәгыйфь кырмыскамын мин…», «Кыйтга»), яхшыга яхшы, начарга начар бул («Түгел лаек…»), тормышың бик үк җиңелдән булмаса да, үз артыңнан башкалар күңелен яктыртырлык эш калдыр:

Караңгы төн исә якын, ераклар,
Хазин калбемне (кайгылы күңелемне) вакла – як чыраклар;
Гарипләр (зарлылар) шәмчыраг күргәндә юлда,
Дисеннәр, бер заман бар булган ул да… («Кыйтга»)

Гаделлек, киң күңеллелек, үзеңнән соң изге эшләр калдыру, башкалар күңелен күрү, табигать кануннарын, үзеңнән өлкәннәр тәҗрибәсен кабул итү кебек матур сыйфатларны ул үзенең чәчмә әсәрләрендә дә үзәккә куя. «Кояшның нурлары», «Богдай», «Бер хәзинә», «Нури белән Зәйнәп» кебек кечкенә хикәяләре яшь буынга матур тәрбия бирү максатын күздә тотып язылган.

Дәрдемәнд үзен татар халкының бер вәкиле итеп саный һәм моның белән горурлана. Туган-үскән җир аңа ата-ана йортыннан да кадерлерәк *(Ата-анам йорты өчен Булса мең җаным фида; Туган үскән җирем өчен соң тамчы каным фида),* милләте белән аны сөт һәм кан кардәшлеге берләштерә. Дәрдемәнд иҗатында туган җир, газиз милләт һәм тел – иң изге нәрсәләрдән. Нашир, химаяче, депутат буларак гел милләт мәнфәгатьләрен кайгырткан шәхес, шигъриятендә дә милләт һәм тел мәсьәләләрен үзәккә куя. «И мөхәррир» шигырендә ул телне сөт туганы, дус, иптәшем дип атый, телнең грамматикасын, эчке төзелешен чит телнекенә якынайту, шул калыпка салуны телнең рухын харап итүгә тиңләштерә. Телнең асылын саклау юлында сүзләренең генә көче җитмәсә, күз яшьләре белән якларга да әзерлеген бик гади, үтә образлы итеп әйтеп бирә:

Максадың гәр хәер исә куй, тимә тел тәркибенә! (телнең синтаксисы, җөмлә төзелешенә)
Сөт имешкән һәмдәмемдер (сөт туганым), *кан әнисемдер телем,*
Җан биреп күнмәм хәрим, васылдан тәгъбиренә (нигезеннән читләштерелүенә).
Мөддәгыйләр рәддено (дәгъвачыларның сүзен капларга) *гәр җитмәсә сүзем дәлил,*
Түккәнем күз яшьләрем җитсен алар тәэдибенә (аларны әдәпкә чакырырга).

Шагыйрь, XX гасыр башында Россияне тетрәткән иҗтимагый үзгәрешләргә битараф кала алмый. Дәрдемәнд инкыйлабны, һәрнәрсәгә салкын акыл белән, тарих тәҗрибәсенә таянып бәя бирүче буларак хупламый. Шулай да, кеше, дөнья һәм вакыт мөнәсәбәтләренә фәлсәфи югарылыктан караганлыктан, ул тарихның җимерү этабына кергәнлеген һәм моның кичектергесез икәнлеген, бу агымга каршы йөзүнең файдасызлыгын аңлап эш итә.

Дәрдемәнд – буржуазия вәкиле. Инкыйлаб дулкыннары бу сыйныфны да, йөзгә якын алтын приискаларының хуҗасы, миллионер-алтынчы Дәрдемәндне дә аямаячак, шагыйрь күңеле белән моны сизә, бу хакта кайта-кайта уйлана, дөрес нәтиҗәләр ясый. Иҗатының бер өлешендә зур эшләр башкарырга теләге, мөмкинлекләре булып та, читкә тибәрелгән, бәяләнмәгән затның күңел сызланулары урын ала. Туган-үскән илләрдән искән җилләр дә («Гарип моң»), «ерак диңгездә кышлар кичергән агымсу» да («Агымсу») аның өчен гарип (сәер, аңлаешсыз) моңнар китерә.

Ил һәм шагыйрь язмышындагы фаҗигалылык, тарихи хакыйкать аның берничә шигырендә аеруча калку гәүдәләнә. Аларның беренчесе – «Кораб». Әсәр турында тулаем фикер инде күптән формалашкан: инкыйлаб җилләре кубарган дулкыннар эчендәге татар иле корабының билгесезлеккә төренгән котылгысыз язмышын гади һәм иң төгәл чагыштыру аша әйтеп биргән шагыйрь:

Чыкты җилләр,
Купты тулкын –
Ил корабын җил сөрә!..
Кайсы юллар,
Нинди упкын
Тарта безне җан сорап?!.

Шигырь мәгънәсен шәрехләүдә күп вакыт шушы дүртьюллыкка таянабыз. Ләкин Дәрдемәнд «Юл бара ят ил карап» дип, фаҗиганың сәбәбен алдарак күрсәтә. Ул үзгәреш заруриятен аңлый, тарихның котылгысыз бер һәлакәткә якынлашуын тоемлый, шул сәбәптән өзелеп-өзелеп сызлана. Күңелендәгесен ачыктан-ачык ярып салуда да мәгънә күрми, беләгә: буржуазия сыйныфы вәкиле буларак аны аңламаячаклар, үзе өчен зар елаучы, инкыйлабны кире кагучы буларак тәнкыйть утына тотачаклар. Шуңа Дәрдемәнд күңелендәгесен турыдан-туры түгел, күп урында символлар аша сурәтләүгә, эчке мәгънә йөген арттыруга күчә. Шагыйрьнең җан фаҗигасын гәүдәләндергән «Бүзләрем мана алмадым» шигыре образ-символлар, эчке мәгънә, сүзләр сайланышы, шигъри төзелеше һәм аһәңлелеге ягыннан да камиллек үрнәге саналырлык.

Татар халкында кешенең кимсетелү дәрәҗәсен, бәһасезлеген күрсәтү өчен фразеологизм булып калыплашкан «исәпкә-санга алмау», «искә-санга тыкмау», «санга сукмау», «санламау», «исәптә бар, санда юк» тезмәләре кулланыла. Милләт өчен җаны өзелеп тә, аның бәяләнмәвен шагыйрь дә «бар саналса да, сан алмау» дип бәяли. Илдә яшәп, халык тарафыннан танылмавы (эшләренең тиешле бәя алмавы), милләт өчен янып яшәп тә, яндыга саналмавын, ул язмышның сул кулыннан «бер сынык нан (икмәк)» да ала алмауга тиңли.

Мөселман уң кулын дин кардәшенә суза, чит дин вәкиленә икмәкне сул кулы белән бирә. Шагыйрь менә шул чит итеп кенә бирелә торган өлештән дә мәхрүм.

Ул ил эчендәге һәр сүзгә колак салып, үзен аңлауларын, җан тынычлыгы алырлык хәбәр көтә, әмма күңеле ләззәтләнерлеге генә юк:

Исте җилләр ил эченнән,
Иртә-кич салдым колак.
Җил-җиләсләрнең моңыннан
Зәукы әлхан алмадым.

Бу бәхетсезлегенең сәбәпләрен дә төшенә, затлы шәхесләр бәяләнмәгән илдә яшәгәнен аңлый ул:

Әйттеләр, кем, бер бәхетсез
Илгә гашыйксың, фәкыйрь,...
Ник таныйм – таналмадым.
Ник таныйм?.. Таналмадым.

Дәрдемәнд инкыйлаб тудырачак аянычлы нәтиҗәләрне тулысынча күз алдына китерә алмый. Аның күңелендә илнең ихлас бәясенә ирешү теләге яши. Хаҗга баручылар кәфеннәрен Зәмзәм чишмәсендә манган кебек, ул да, бу дөнья белән бәхилләшкәндә генә булса да, милләтеннән аңлау табуга – кәфенен милләт коесында мануга өметләнә.

Биэре милләт, маэи зәмзәм,
Күзләдем еллар буе, …

Әмма ни аяныч, кәфен бүзләре манылмаган килеш кала:

Җитте дәфенем вакыты (күмелер вакытым),
Кәфенем бүзләрен маналмадым.
Вәйла (үкенеч)!..
Дәрийг (аяныч)!
Бүзләрем маналмадым!!

«Гөрләгән сулар башында» шигырендә ул «Кораб» һәм «Бүзләрем мана алмадым» шигырьләрендәге күңел сызлануларына фәлсәфи югарылыктан торып нәтиҗә ясый. Дөнья буйлап таралган милләтебезне, нинди ватанда яшәвенә карамастан, сөт һәм кан берлеге үзара якынайтып, берләштереп саклаячагына ышаныч белдерә. Ил, халык язмышындагы фаҗиганы, үзенең шуларга каршы тора алмас дәрәҗәдә көчсез икәнлеген аңлап, күңел төшенкелегенә бирелгән вакытларда да, рухын күтәрерлек таяныч эзли:

Ни газизрәк – бу ватанмы?
Аһ, туган каумем газиз!
Ул мөкаддәс кан белән ул
Изге сөткә ни җитәр!..

Халкыбызның якты киләчәгенә өметен югалтмаган хәлдә ул туган җире, тормышының бәхетле мизгелләре белән бәхилләшә:

Тәгәрәп, уйнап
Буй үскән
Туган илем, исән бул!
Чәч кузгатып,
Җай искән
Таңгы җилем, исән бул!
Йөгереп-йөгреп
Туктаган…
Яулык болгап
Сыктаган
Нәзкәй билем, исән бул!

1921 елның 9 октяберендә үзе дә дөнья белән хушлаша. Закир Рәмиев – Дәрдемәнд Орск шәһәре янәшәсендәге Ильяс авылы зиратына җирләнә. Вакытлар үтү белән каберстан хәрби завод биләмәсенә әверелә, анда-монда күчеп йөри торгач, Дәрдемәнд кабере өстеннән кузгатылган кабер ташы да юкка чыга.

XX гасыр башы милли яңарышын тудыручыларның берсе булган бөек шәхес, шагыйрь, нашир, химаяче Дәрдемәнднең тууына быел 165 ел. Бакыйлыкка күчкәненә дә бер гасырдан артык, кабере югалса да, аның иҗатын да, милләте өчен кылган изге гамәлләрен дә халкыбыз күңел түрендә йөртә, рухына сеңдереп саклый.

Әдәбият

Бәшири З. Рәмиевләр турында истәлекләр // Бертуган Рәмиевләр: Фәнни биографик җыентык. Казан: Рухият. 2002. 367 б.

Кәрими Ф. Дәрдемәнд // Дәрдемәнд әсәрләре. Казан: Яңалиф, 1929. 108 б.

Мәрданов Р. «Шура» журналы һәм Рәмиевләр // Бертуган Рәмиевләр: Фәнни биографик җыентык. Казан: Рухият. 2002. 367 б.

Сәгъди Г. Дәрдемәнд // Бертуган Рәмиевләр: Фәнни биографик җыентык. Казан: Рухият. 2002. 367 б.

Хәмидуллин Л. «Татар уянсын дисәң…» // Кичке шәфәкъ. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 254 б.

Абдуллина Диләрия Марат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының милли мәгариф бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре